

ОСМИСЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

У статті аналізується стан сучасного осмислення радянських монументальних пам'яток в культурній спадщині країни, розглянуто наслідки політики декомунізації, її вплив на суспільну думку та історичну пам'ять українців.

Ключові слова: радянський тоталітаризм, монументальна пропаганда, пам'ятники, культурна спадщина, історична пам'ять, комеморативні практики

Olha Koliastruk

MEANING OF SOVIET MONUMENTAL PROPAGANDA IN THE CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

The article analyzes the state of the modern understanding of Soviet monumental monuments in the cultural heritage of the country, examines the consequences of the policy of decommunization, its impact on public opinion and historical memory of Ukrainians.

Key words: Soviet totalitarianism, monumental propaganda, monuments, cultural heritage, historical memory, commemorative practices.

Постановка проблеми. Монументальне мистецтво в будь-якій державі є одним з найпотужніших засобів її комунікації з суспільством, донесення засадничих для взаємодії ідей, формування цілісності спільноти та забезпечення згуртованості перед викликами сучасності. В СРСР через монументалістику в культурній пам'яті людей закріплювався єдиний канон пам'ятання. Споруджені пам'ятники, меморіальні дошки, міська топоніміка не лише закарбовували образи героїв, а й спонукали суспільство до жертвовності заради держави, до беззастережної слухняності наказам влади. Офіційна пам'ять домінувала над індивідуальною, виключала альтернативність рефлексій, унеможливлювала суб'єктність людини як самостійного громадянина з власним судженням. Канон радянської героїки був чітко визначеним, суворо ієрархічним і обов'язковим до виконання на всіх рівнях, символічний простір на всіх широтах був уніфікованим і стандартним. За оцінкою О. Ковалевської, радянські політичні стратегії візуалізації історії насправді були «найбільш вражаючими за силою впливу на підсвідомість особистості й формування її переконань, сприйняття дійсності, оцінку вчинків людей та історичних фактів» [7]. В умовах сучасної російсько-української війни питання переосмислення

радянської культурної спадщини, з урахуванням історичного контексту її створення та тривалого функціонування, набуло особливої гостроти і перейшло в площину захисту національної безпеки. Адже агресор не тільки реанімує радянську пропаганду, а й потужно експлуатує її у гібридній війні, спираючись на цифрові технології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянська монументалістика в сучасній українській історіографії вивчається доволі активно як пропагандистський інструмент меморіальної історичної програми, як комеморативний фактор культурної політики, як візуальний факт культурного ландшафту і чинний дієвець морально-соціального середовища. Радянська монументальна пропаганда привертає увагу істориків, культурологів, політологів, соціологів, мистецтвознавців тощо. Серед дослідників, що осмислювали проблему через призму політики декомунізації, відзначимо О. Гайдай, І. Гирича, Н. Гончаренко, О. Гриценка, Г. Денисенко, А. Дробовича, В. Дроздова, Я. Калакуру, О. Реєнта, М. Рябчука тощо.

Мета статті полягає у спробі критичного огляду сучасного становища монументальної історико-культурної спадщини радянського періоду в пам'яттєвій культурі України, способах її переосмислення і переозначення.

Виклад основного матеріалу. Радянська монументалістика від самого початку утвердження окупаційного більшовицького режиму в Україні мала чітко окреслену і далекосяжну мету, яка досягалася злагодженою системою дій держави, спиралася на принципи класової сегрегації та ідеологічної монолітності, що відображено в декреті Раднаркому УСРР «Про знесення з майданів і вулиць пам'ятників, збудованих царям і царським посіпакам» від 7 травня 1919 р. В цьому документі, скалькованому за «ленінським планом монументальної пропаганди» (від 12 квітня 1918 р.), недвозначно було обмежено палітру національної пам'яттєвої картини. За періоду тривалого існування радянського режиму в Україні, його спадщина посіла значне місце в загальному масиві національної історико-культурної спадщини. Альтернативні погляди на українську історію були заборонені. Так, станом на 1977 р. в УРСР нараховувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед них: майже 27 тис. пам'ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни, близько 3 тис. - пам'ятники Леніну, близько 1 тис. - діячам комуністичної партії, революції та громадянської війни, які репрезентували загальносоюзний канон. Серед «дозволених» для пам'ятання українських культурних діячів були одиниці. Так, І. Гирич у Києві, як столиці радянської доби, нарахував лише шість монументів, українських за духом: Т. Шевченку (1939 р.), І. Франку (1956 р.), М. Лисенку (1965 р.), Лесі Українці (1973 р.), І.

Котляревському (1975 р.), Г. Сковороді (1976 р.) [2, с.131]. Саме у брежнєвські часи мілітарна монументалістика стала переважати, замість скорботи за полеглими у Другій світовій війні, ушановували Червону армію як визволительку, партійне і державне керівництво країни, що забезпечило Перемогу. Тоді киян «обдарували» «Родіной-матер'ю», монументом Жовтневої революції, музеєм Леніна і «Ярмом» дружби народів [2, с.132]. Так пам'ять про війну стала центральною у радянській повоєнній ідеології. 9 травня як День Перемоги увійшло до офіційного календаря як державне свято, в наступні роки витіснило Великий Жовтень і стало ядром міфотворчої пропаганди могутнього СРСР, а відтак і формування радянської ідентичності. Його складові: масовий патріотизм, жертвовність в ім'я радянської Батьківщини, одностайна мобілізація всіх радянських людей на боротьбу з ворогом, визвольна місія Червоної армії в Європі - стали опорними структурами радянської ідеології по забезпеченню формування нової історичної спільноти - «радянського народу». Таке возвеличення Великої Перемоги мало сприяти реабілітації радянської влади за вчинені жахливі злочини - голодомори і репресії, коли загинули мільйони невинних жертв. А з іншого боку, одноосібне привласнення перемоги над нацизмом і розв'язання «холодної війни» з колишніми союзниками визначило гонку озброєнь для домінування СРСР не тільки у Східній Європі, а й у світі.

Упродовж всього радянського часу пам'ятники слугували візуальною інтерпретацією нав'язуваного державою офіційного історичного наративу. Вони будувалися і перебудовувалися відповідно до змін, що відбувалися у суспільно-політичному житті країни, і підтримували необхідний ідеологічний посил. Кетрін Ваннер наголошує у своєму дослідженні пострадянської реальності: «Переконлива сила візуальних уявлень доповнюється тим фактом, що пам'ятники генерують певні просторові практики, які як обмежуються, так і виробляються простором, в якому вони виконуються. Ці просторові практики стають основами того, що Пол Коннертон називав «пам'ять-звичка» («habit memory»), ще одна форма пам'ятання, що динамічно взаємодіє з різними формами свідомості. Такі практики та місця в публічному просторі, пов'язані з ними, формують спогади, які структурують повсякденне життя та водночас самі структуровані ним» [1, с.267-268].

У незалежній Україні національно артикульовані тенденції в меморіальній культурі спочатку формувалися за інерцією «перебудови», що нерідко було дослівним «перевбиранням», коли замість радянського маркера на тому ж місці ставили пам'ятник українському герою, найчастіше типовими візаві були Шевченко замість Леніна. У перше десятиліття незалежності національна колористика і символіка у сфері візуальної культури, здавалося,

поступово набирали сили, втім насправді інерційні процеси радянської меморіалістики брали гору над відновлювальним рухом самоідентифікації суспільства. Пам'ятник М. Грушевському з'явився лише на восьмому році незалежності, натомість демонтажу піддали єдиний монумент - на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції - на майдані Незалежності, під тиском революційних протестів молоді. Поза тим, Ленін на бульварі Шевченка залишився недоторканим (як і Щорс, з іншого боку). Співіснування несумісних монументів тлумачили як прояв плюралізму і поваги до «складної» історії. Така одночасна глорифікація історичного ворога і національного лідера Українських визвольних змагань ретушувала окупаційну природу більшовицького режиму, дезорієнтувала суспільство при осмисленні його наслідків. Така амбівалентність зміцнювала позиції громадянського цинізму опонентів незалежної України і деморалізувала пересічний люд, якому залишали вибір: вклонятися перед вождем всесвітнього пролетаріату чи віншувати очільника Української Народної Республіки, чи обох визнавати за «своїх».

За президентства В. Ющенка були здійснені перші спроби державної декомунізації в рамках відновлення і реабілітації пам'яті про Голодомор 1932-1933 рр. Натомість його спроба меморіалізації визвольної героїки ОУН-УПА наразилась на організований проросійськими силами спротив і розпалювання ними ворожнечі між різними регіонами України.

Вступивши у XXI ст. в незалежній державі, українці попри те не подолали небезпечних світоглядних стереотипів, сформованих за російсько-імперських і радянсько-російських часів («малоросійськості», «братства народів», «радянськості»). Постійне й продумане ретранслювання імперської модернізованої міфології підтримувало розколотість суспільства, нерозуміння ним небезпеки. Не випадково йшлося про «війну пам'ятей», «війну пам'ятників». Так, у 2007 р. був підданий нарузі монумент Пам'яті героїв Крут поблизу Ніжина Чернігівської області. 2009 р. був понівечений пам'ятник Леніну в Києві. Такі ексцеси були непоодинокими, сигналізували про небезпеку [9, с.212]. З іншого боку, судячи з опитування, здійсненого «Українським демократичним колом» у травні 2007 р. (1208 респондентів), суспільство не бачило проблеми у меморіальному спадку радянського: понад половину опитаних (51,4%) вважали не потрібним демонтувати пам'ятники, ще 15,1% - вважали це не актуальним, 12,2% - схилилися до необхідності демонтувати, але за згодою місцевої громади, 11,3% - погоджувалися на демонтаж, 10% - не визначилися з відповіддю[13].

У своїх дослідженнях науковці попереджали про загроженість українській національній ідентичності через співіснування різних

типів історичної пам'яті (української, російської та радянської), що ними в політичній боротьбі користали різні політичні сили. Погодимося з К. Бахановим, що «в умовах суспільства, яке постійно трансформується, дуже часто саме колективні уявлення у вирішальний момент можуть визначати історичний вибір» [9, с.182].

Фахівці-етнополітологи зафіксували в Україні, станом на 2012 р., формування фактично двох націй, які умовно назвали проєвропейською українською і (нео)радянською проросійською, або, за визначенням М. Рябчука, «автохтонної» і «креольської». Уже тоді як можливий варіант розвитку подій науковці розглядали невтішну альтернативу цілісності державного суверенітету: «...чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення підтриманого ззовні збройного сепаратизму» [11, с.574, 578]. Всього лиш півтора року виявилось достатньо, щоб цей негативний сценарій матеріалізувався в Криму й на Донбасі. За оцінкою С. Кульчицького, тривале перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувало чотири різні за мовою і ментальністю громади - україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і «всі інші». Розрахунок російських апологетів «русского міра» спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становили майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови) [10, с.23].

Від Революції гідності основним акцентом в осмисленні культурної спадщини стало «формування української ідентичності поряд із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, що стає чинником національної консолідації, усвідомлення українцями себе як єдиної нації, сприяння суспільному розвитку» [8, с.3]. Революція гідності привела до змін, які стосуються ідентичності людини як соціально активного та свідомого громадянина у своїй державі. На барикадах Революції гідності постала Людина, гідність якої була зневажена і яка вийшла з протестом проти неповаги до себе, до своїх прав, перш за все - права на життя і права на свободу [6, с.31-32].

Започаткований Майданом «Ленінопад» 2013-2014 рр. швидко набув характеру загального протестного руху проти радянської меморіалістики, на що держава відповіла конденсованою постмайданівською програмою «декомунізації» від 9 квітня 2015 р., хоча наукового й суспільного консенсусу годі було сподіватися, дискурс був складним і суперечливим. Декомунізацію на перших порах тлумачили надто вузько: «Це - заходи, спрямовані на виконання завдань, поставлених у так званих декомунізаційних законах весни 2015 р., а також - програма дій Українського інституту національної пам'яті. Цей процес включав усунення статуй (sic!) Леніна та інших статуй, пов'язаних із радянським періодом, а також

радянських символів та монументів. Він також охоплював перейменування міст, сіл та вулиць, заміну їх на прийнятніші назви, не пов'язані з комуністичним періодом» [4, с.7-8].

У ширшому ж сенсі під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (в сенсі П.Нора) цього періоду - монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон «культури соціалістичної нації», сформований у ті часи [4, с.8]. Широке визначення декомунізації поглибило аналіз її етапів, регіональну специфіку, розмаїтість дієвців, а найголовніше - засвідчило існування суспільного запиту на трансформацію поглядів на об'єкти радянського минулого та їх збереження в символічному просторі або ж усунення.

Отже, російська агресія 2014 р., а особливо повномасштабне вторгнення 2022 р. не лише гостро увиразнили цілі декомунізації, а й актуалізували питання дерадянзації і деколонізації. Ставлення до цілої низки пам'яток радянського минулого вимагало свідомого, неупередженого погляду. Упродовж 2022 р. в Україні було перейменовано 9 859 географічних назв і демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних з періодом тоталітаризму. Не демонтованими залишилися близько 350-400 об'єктів культурної спадщини, в основному у Донецькій, Луганській областях і тимчасово окупованому Криму [5, с. 160], не перейменовано 300 об'єктів топоніміки, у тому числі дві області - Дніпропетровську та Кіровоградську, які заплановано змінити, відповідно, на Січеславську і Кропивницьку [12, с.56].

Відтак питання знесення / усунення з публічного простору монументів і пам'яток радянського періоду стало символом боротьби з пропагандою тоталітарного режиму, змістові цілі якого взяла на свої прапори і багнети російська держава-агресор. Н. Гончаренко висновкує: «Оскільки культурна спадщина у всіх її проявах - матеріальних і нематеріальних - є основою для формування ідентичності, то збереження в публічному просторі об'єктів, маркованих сенсами країни-агресора, їхнє переосмислення чи усунення набуває нової ролі, стаючи одним з чинників національної безпеки» [3, с.159]. Пам'ятники, назви, присвячені російським діячам науки й культури, нав'язувалися імперським центром, щоб прив'язати українську історію, культуру до імперії, показати вторинність української культури та її зв'язок з російською, формували стереотип про периферійність території порівняно з центром, використовуючи фальшиві наративи на підтримку імперських амбіцій» [12, с. 56]. Осмислення «імперськості» «великої

російської культури» потребує серйозних постколоніальних студій, національного просвітництва гуманітарної інтелігенції, глибинного пропрацювання суспільством.

Висновки. Переосмислення радянського минулого, його монументальної спадщини в умовах декомунізації та деколонізації сприяє відновленню національної пам'яті, передбачає усвідомлення культурної та історичної ідентичності, забезпечує повернення із забуття видатних постатей і подій української національної культури та історії.

З огляду на трагічні події в нашій державі радянські пам'ятки втрачають цінність як об'єкти культурної спадщини і мають бути демонтовані й усунуті як токсичні і небезпечні для реабілітації національної ідентичності. Вони мають поповнити музейні колекції історії радянського тоталітаризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ваннер К. Тягар мрій: історія та ідентичність у пострадянській Україні/ перекл. з англ. К. : Дух і Літера, 2023. 316 с.
2. Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми. *Пам'ятки України*. 2007. Ч. 1 (154). С. 122-138.
3. Гончаренко Н. Трансформація уявлень про культурну спадщину та дилеми вибору між її збереженням і усуненням. *Культурологічна думка*. 2024. №26. С.159-172.
4. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Вид. друге, доповн. / упор. Н. Гончаренко. К.: Майстер Книг, 2022. 336 с.
5. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
6. Киридон А. М. Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 17-32.
7. Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст. *Український тиждень*. 2015. №47 (419). 26 листоп. URL: <http://tyzhden.ua/News/73754>
8. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України: Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. / Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 42 с.
9. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. 598 с.
10. Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 22-68.
11. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с.
12. Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 44-65. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>
13. Чи потрібно демонтувати радянські пам'ятники. URL: www.unian.net/ukr/news/news/198692html